

БОРОТЬБА З ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ: ВІД ОЛЬШАНИЦІ ДО ОХМАТОВА

Татарські напади на українські землі кінця XV – середини XVII ст. були важливим чинником не тільки політичного, але й соціального, економічного та культурного розвитку. Стосовно останнього, очевидно, в широкому, цивілізаційному, сенсі, цілком справедливо зауважував М.С. Грушевський, що всі вищі культурні інтереси мусили відступити перед елементарною потребою забезпечення свого життя, «охорони своєї шії від татарського аркану». Сталося так, що з розв'язанням цієї проблеми мали клопіт різні держави, до складу яких входили українські землі. Польща, як і Велике князівство Литовське, не змогла забезпечити ефективну модель протистояння Кримському ханатові, поставивши в основу своєї політики стримування апетитів Криму, а не принципове вирішення проблеми на основі використання зусиль всіх зацікавлених в розв'язанні проблеми сторін. Такий підхід не забезпечував ні надійної оборони держави, ні цілеспрямованих наступальних дій.

В усіх випадках від татарських нападів потерпали переважно українські землі. В той же час, боротьба з татарсько-турецькою агресією була тим моментом, який не міг не поєднувати зусилля населення різних українських земель без огляду на їх державну належність. У зв'язку з небезпекою татарських нападів, протистояння їм було справою всього суспільства, всіх груп населення, але зростало значення княжих і шляхетських родів, які були організуючим державним чинником. Різні частини України з різною силою потерпали від татарських нападів. Порівняно з Поділлям та Галичиною, Волинь, за словами О. Яблоновського, була добре захищена від кочівників з одного боку непрохідними лісами, а з іншого – своєю безграничною Україною. Як і Волині, це стосується й північних Галичини та Київщини, не кажучи вже про Холмщину та Берестейщину. В іншій ситуації з рубежа XV – XVI ст. опинилася Сіверщина,

яка об'єктом крупних нападів ставала в результаті військових заходів Кримського ханства проти Російської держави. Значною мірою це стосується й інших північноукраїнських регіонів у випадку таких же акцій, але проти Великого князівства Литовського та Польського королівства. Досягти цих територій татарські загоны могли тільки у випадку задіяння у нападах значних сил, очолюваних вищими достойниками ханату. Відтак, подібні акції не могли не бути реалізацією державної політики Криму, а не просто людоловством, хоча ним постійно й супроводжувалося. В подальшому переважно наголошуватиметься на випадках досягнення татарськими військами північноукраїнських земель, зокрема – Волині, в силу тієї обставини, що такі випадки свідчили про участь у нападах значних сил та заподіянні значних людських і матеріальних втрат як цим регіонам, так і тим, якими татари до них діставалися.

За підрахунками польського дослідника Є. Охмянського Велике князівство Литовське до 1569 року зазнавало татарських нападів принаймні сімдесят п'ять разів. Протягом першої половини XVII ст. татари здійснили принаймні сімдесят шість нападів на українські землі; з них дев'ятнадцять – дуже спустошливих. Перші випадки досягнення території Волині татарськими загонами відносяться до середини XV ст. Так, ранньою весною 1453 р. вони заподіяли великої шкоди біля Луцька та Олеська, при чому було захоплено 9 тис бранців (перша відома з джерел цифра ясиру), а згодом інші, ще більші, загоны спустошили околиці Тереховлі. При поверненні татари були погромлені загонами, очолюваними кн. Іваном Острозьким, І. Лашем та меджибізьким старостою Матвієм, а весь ясир відбито. Вже цей перший відомий випадок засвідчив ряд особливостей в протистоянні агресії. По-перше, це об'єднання зусиль волинських магнатів та галицьких урядовців і шляхти у організації відпору нападникам. По-друге, відбиття ясира відбувалося при відході татар із, таким чином, вже спустошених ними теренів. По-третє, татарські напади на Волинь досягали, як правило, польського рубежа. Варто відзначити також і участь у погромі відходячих татарських загонів представника роду Острозьких. Наступний напад, 1469 р., здійснили заволзькі татари, які трьома ордами вторглися в Литву, Поділля, Волощину. Найбільші шкоди завдала орда, яка, спустошивши на своєму шляху Волинь та Поділля, захопила значний ясир (10 тис. бранців).

Влітку 1474 р. татари після кількадечного перепочинку після переправи через Дніпро для випасу коней (на повідомлення про що уряд не відреагував і організації оборони не забезпечив) спустошили подільські та галицькі землі, а також південну Волинь біля Збаража, який здобули, та взяли величезний, до 100 тис. осіб, полон. В даному випадку Волинь, очевидно, не була спеціальним об'єктом нападу. Тут можна відзначити таку особливість нападів, що в результаті відсутності опору, якась частина війська чи окремі його загони могли діяти самостійно, не рахуючись з державними кордонами, на що татари практично ніколи не зважали, а в даному, як і переважно до укладення Люблінської унії, випадку – підлитовські та підпольські землі України підлягали одній і тій же правлячій особі.

Наступний період активізації татарських нападів, які в подальшому досягали й білоруських земель, припадає на кінець XV ст. і пов'язаний з антилитовським союзом Москви та Криму. Цього разу напади стають регулярними і призводять до страшних спустошень. Їх символом можна вважати взяття та пограбування ханом Манглі-Гіреєм Києва та захоплення в полон воєводи Ходкевича. Взимку 1490 р. заволзькі та кримські татари досягли й спалили Володимир, а при їх поверненні волинське ополчення та польське військо (можливо, загони галицької та подільської шляхти) перестріло їх біля Заслава, де татар було розгромлено вщент, а бранців звільнено. У вересні 1494 р. перекопські татари попустошили Поділля та Волинь. Вислане королем військо, зустрівшись з татарами біля Вишнівця. Початковий успіх у битві завершився оточенням і розгромом польсько-литовського війська. 1495 р. невеликі татарські сили прорвалися на Волинь, де очолюване луцьким старостою кн. С. Гольшанським ополчення відбило їх з-під Корця. У 1496 р. сини Менглі-Гірея з усією Перекопською ордою спустошили Волинь, при чому було спалено Жидичинський монастир, а луцький староста кн. С. Гольшанський, володимирський староста Хребтович не змогли вчасно організувати захисту краю і разом з кн. К.І. Острозьким та боярами перебували в Рівному і тільки безпорадно дивилися на погром і, будучи обложеними, змушені були виплатити викуп. Взимку 1496 р. відбувся повторний напад на Волинь, а звідти – на Польщу; було захоплено великий полон. Весною 1497 р. татари знову дійшли до Волині (під Кременець), а при відході їх наздогнав кн. Михайло

Острозький і відбив полон. Восени 1499 р. хан Менглі-Гірей як союзник великого князя московського наслав синів на українські землі. Було спалено Володимир, спустошено Белзщину, Берестейщину, Холмщину та Люблінщину та захоплено значний ясир. Двічі у 1500 р. (весна, осінь) було здійснено походи на українські землі та розорено Київську, Волинську, Холмську і Белзьку землі і, як і попереднього разу, татари доходили до Вісли і пустошили Люблінську та Сандомирську землі (виведено біля 50 тис. полону). Волинь могла постраждати від значного татарського нападу 1502 р. (чи 1503 р.) на Галичину та Люблінщину, коли було спустошено землі біля Вісли і захоплено велику здобич.

Наступна серія татарських походів, які також досягали Волині, припадає на час, символом якого, в тому числі і з точки зору протистояння їм, був кн. К.І. Острозький. Незважаючи на укладення військового союзу Кримського ханства і Литви у 1507 р., наступного року відбувся напад на Волинь, коли татари були розгромлені князем. Під час нападу на Галичину весною 1512 р. 20-тисячного татарського війська частково постраждала і Волинь, а очолювані кн. К. І. Острозьким війська спільно з польськими загонами взяли участь у битві з ними під Вишневцем, де було знищено 25 тис. нападників, захоплено біля 10 тис. коней і визволено 15 тис. ясиря. Волинські загоони, очевидно, брали участь у відбитті нападу на Поділля у грудні 1516 р., про який попередив хан, котрий не зміг стримати потерпаючих від голоду татар від походу, бо мобілізація була проведена й на Волині, а під Меджибожем загинув кн. Роман (очевидно, Сангушко). У кінці листопада 1517 р. чвари серед татар привели до того, що брат хана Ахмет вторгся на Поділля, Волинь і в Белзьку землю, але на них очікували і погромили. В жовтні наступного року татари вторглися на Київщину та Волинь, але зустріли сильну відсіч кн. К.І. Острозького, який частину їх розгромив (загинуло близько 800 татар), а другу ватагу погромив О. Дашкович. У липні 1519 р. відбувся особливо великий (біля 40 тис. нападників, а за хроніками Мартина Бельського і Матвія Стрийковського, орда налічувала до 80 тис. чоловік) напад татар на Волинь і Галичину (а також Белзщину та Люблінщину). На Волині було зібрано кілька тисяч чоловік під командуванням кн. К.І. Острозького, до яких прилучилися і загоони шляхти з Галичини. Вони мали намір зу-

стріти татар, які поверталися з ясирем. Під тиском польських керівників кн. К.І. Острозький, незважаючи на аргументи про невідгідну позицію, мусив дати татарам битву під Сокалем, але зазнав поразки. По поразці частина війська сховалася в замку, а татари з трофеями та полонем повернулися додому через Волинь. В битві загинуло близько 4 тис. татар і 1200 поляків та українців. Цей напад відбувся за намови великого князя московського. Під час низки спустошливих нападів 1524 р. на Поділля і Галичину окремі татарські загоони могли спустошити також і волинські землі. Ранньою весною у нападі брало участь 12 (чи 13) тис. Слід за тим налетіла сорокатисячна татарська орда з-за Дніпра і спустошила землі аж до Сянока (постраждали Волинь та Галичина), спаливши передмістя Львова і ставши кошем біля Мостиська. Звідси хан Аслам розіслав загоони. Коли ж назустріч нападникам до Сандомира нарешті рушили очолювані королем війська, татари спокійно від Мостиська відійшли. Кн. К.І. Острозький переслідував їх з невеликими силами, але напасти і відбити ясир не наважився. У 1526 р. відбувся напад на Волинську, Белзьку і Люблінську землі, а на початку наступного, 1527 р., татари за наказом турецького султана вторглися вглиб українських земель, на Полісся. Спустошено було українські, білоруські та польські землі біля Пінська, Белза, Любліна. При відході їх наздогнав кн. К.І. Острозький та відбулася одна з найбільших битв з татарами на р. Ольшаниця (Вільшанка), яка протікала територією південної Київщини та впадала в Дніпро трохи північніше м. Черкаси. Точне місце битви залишається невідомим; більше того, ним вважали с. Ольшаницю, розташованому між Білою Церквою та Каневом. І сьогодні дослідники, навіть вважаючи місцем битви р. Вільшанку, локалізують її «під Ольшаницею». В ряді джерел вказується місце битви та приблизні відстані до нього: «під Каневом у Ольшаниці» (що є помилкою), «біля самого кордону», «за 10 миль від Черкас», «у двох переходах від Дніпра», «недалеко від Чорного лісу», «гнали татар сорок миль від Києва на Ольшаницю». Найбільш інформаційно точними є чотири останні свідчення. А саме останнє з них стосується, скоріше за все, якщо не прямого переслідування, то пошуку відступаючих татар. Всі вони більш-менш вказують на верхів'я р. Вільшанка, і битва, очевидно, відбулася приблизно в трикутнику між сучасними селами Гнилець – Пединівка – Вільшанка.

Битва війська, в якому значну частину склали загони з українських земель Великого князівства Литовського, під проводом кн. К. І. Острозького з татарським військом на Ольшаниці завершилася погромом останнього. Ця перемога була важливою не тільки як така, але й в силу того, що відбулася практично одразу після найбільшого успіху Туреччини та її васала Кримського ханства – падіння Угорщини, що усвідомлювали вже сучасні автори, які писали про Ольшаницьку битву. Відтак, Ольшаницька перемога мала європейське значення, хоча це була перемога над татарами, а не над турками.

Похід 1527 р. добре готувався як у військовому, так і у дипломатичному відношеннях. Кримський хан Саадет-Гірей, демонструючи схильність до миру, проводив заходи з організації походу, а його противник в боротьбі за владу (на 1526 р. вони примирилися) Іслам-Гірей в листах наголошував, що залишається союзником Великого князівства Литовського. На прикордонних українських землях, незважаючи на офіційні переговори, готувалися до оборони. Цього разу про підготовку нападу було відомо у Вільно та Кракові, але стримати дії невеликих та рухливих татарських загонів влітку 1526 р. війська Литви та Польщі не змогли, як і затримати їх прохід на північну Київщину, Волинь та Пінщину (а окремі загони досягали й центральної частини Білорусі) наприкінці того ж року. Відтак, наприкінці 1526 р. значне татарське військо вторглося на українські землі, які входили до складу Польського королівства, звідки рушили на Полісся. Такому просуванню вглиб Великого князівства Литовського сприяла дуже морозна погода, яка зменшила можливості природних перешкод для просування нападників та організації оборони. З іншого боку, можливо ворог був пропущений в зв'язку з уже напрацьованою тактикою переслідування відступаючих та малорухливих через захоплений ясир татар. Величина татарського війська оцінюється по-різному – від 7 – 10 тис. (це навряд чи відповідає дійсності, зважаючи на участь у поході членів ханської родини) до близько 30 тис. Джерела по-різному визначають очільників нападу. Це могли бути калга-султан (можливо, Малай) чи пасинки хана (сини покійного калги Бурчак та Юсуф); можливо, всі вони брали участь у поході. До татарського війська долучилися й незначні турецькі загони. В організації відпору татарам брало участь біля 5 тис., а безпосередньо в Ольшаницькій битві – біля

3,5 тис. литовського (при вже зазначеній перевазі українського його складника) війська. Переслідування відходячих з ясирем татар здійснювали загопи, очолювані Юрієм Радивилом, Андрієм Немировичем (Немиричем), Остафієм Дашковичем, кн. Юрієм Слуцьким, кн. Іваном та Олександром Вишневецькими, кн. Федором Чорторійським, кн. Юрієм Гольшанським-Дубровицьким, кн. Полубенським (Іваном або Василем), а також Ольбрахтом Гаштовтом (швидше за все – це панегіричне перебільшення відносно одного з найбільших можновладців держави – канцлера та віленського воєводи, політичного та особистого противника кн. К.І. Острозького), а загальне керівництво здійснював гетьман Великого князівства Литовського кн. К.І. Острозький. Завданням цих загонів було швидке просування, винищення окремих загонів нападників та, очевидно, віднайдення головних сил татар та відсікання їм шляхів для відступу. Основним для цього був загін у 1,5 тис. вояків, який очолювали О. Дашкович та кн. Ю. Слуцький.

Основне військо наздогнало татар недалеко від Корсуня (між Корсунем та Черкасами) на р. Ольшаниця (іноді місце битви локалізують біля Канева), як вказане О. Дашковичем, який як черкаський староста, знав ці терени. На цей час за винятком загонів, які відсікали шлях до відступу, військо було об'єднане і знаходилося під керівництвом кн. К.І. Острозького. Цього не могло відбутися за відсутності даних про маршрут пересування татар, а, отже, свідчення про останніх вже було одержано від розвідки чи місцевих мешканців. Можливо, татар спеціально спрямовували саме сюди, до зручного місця – місцевість, де відбулася битва була, як вказує дехто з дослідників, володінням кн. К.І. Острозького. Точної її дати невідомо, оскільки різні джерела подають або 26 – 28 січня (за даними Ю. Деція, в основу яких, як вважають, була покладена реляція кн. К.І. Острозького) або 5 лютого. Більш ймовірною слід вважати першу з вказаних дат, яка узгоджується зі згадуваними в джерелах днями тижня.

Ввечері в суботу 26 січня війська кн. К.І. Острозького наздогнали татар, але починати бойові дії було вже запізно, а до того ж необхідно було дати відпочинок людям та коням та дочекатися відсталих на марші. Наступний ранок розпочався татарськими атаками на табір кн. К.І. Острозького, які, очевидно, мали на меті виманити війська з табору. На це гетьман

не піддався, даючи можливість підлеглим хоча б трохи відпочити після тривалого маршу, а також виснажити татар. Таким чином, керівник війська мав чіткий план і дотримувався його. Пасивність військ кн. К.І. Острозького цього дня татари не могли не сприйняти за прояв слабкості, а то й боягузтва. Поряд із виснаженням та втомою, як і з неминуче більшими за тих умов втратами атакуючих табір татар, це також надавало переваги, не в останню чергу – психологічні, підлеглим кн. К.І. Острозького.

Наступного дня, 28 січня, з ініціативи військ кн. К.І. Острозького розпочався вирішальний бій Ольшаницької битви. Він був недовгим, оскільки вдалося відбити татарських коней і частина татар не змогла взяти участь у битві верхи, що значною мірою знижувало – якщо не зводило нанівець – їх бойову вартість. Можливо, до бою в умовах паніки в татарському таборі приєдналися й бранці. Розпорошених татар, очевидно, переслідували учасники битви, але їх перехоплення було одним із завдань загонів О. Дашковича та кн. Ю. Слуцького. Втрати татар цим не обмежувалися, оскільки частина могла бути знищеною місцевим населенням чи замерзла при втечі.

Частина татарського війська (біля 5 тис.), очолюваного безпосередньо ханом, будучи, незважаючи на деяку чисельну перевагу, фактично приреченою на поразку і смерть, продовжувала бій в оточенні протягом всього дня, коли більшість татар вже була розпорошена, знищена чи потрапила в полон. В цьому епізоді безпосередню участь приймав і кн. К.І. Острозький. Втрати татарського війська були значними – знищені були майже всі нападники. Вони могли б бути меншими, адже через мороз та нестачу теплого одягу для визволених бранців переможці вдалися до знищення частини полонених татар. Відтак, чисельність захоплених в полон встановити важко. Їх обчислювали на 700 осіб, але це, швидше всього, були тільки ті полонені, яких кн. К.І. Острозький привів до Кракова і які, очевидно, взяли участь у організованому на честь переможця триумфі. Сучасники наводили кількість загиблих у 24 тис. з 30 – 34 тис. всього татарського війська, яке брало участь у нападі. В результаті Ольшаницької перемоги було визволено за різними свідченнями або 40 тис., або 80 тис. бранців.

Ольшаницька перемога була останньою у військовій біографії кн. К.І. Острозького. Його наступником на найвищій

військовій посаді держави став його учень та бойовий товариш, учасник Ольшаницької битви Ю. Радивил. Вперше авторитет українських вояків та полководців як гідних противників турецько-татарській агресії в Європу набув міжнародного резонансу. Представники Угорщини та Франції зверталися до достойників Польського королівства та Великого князівства Литовського (в тому числі – й до кн. К.І. Острозького) про вербування вояків для війни з Туреччиною. На якийсь час зросли впливи Литви у поволзьких ханствах, завдяки яким вдалося зменшити військову активність Криму в напрямку українських земель. Нарешті, Велике князівство Литовське продемонструвало здатність без іноземної – польської – допомоги і, навіть не мобілізуючи всіх своїх військових ресурсів, впоратися зі значним татарським вторгненням.

Чи не заключним нападом цієї тривалої серії татарських нападів стало вторгнення 1530 р., коли, дізнавшись про смерть кн. К.І. Острозького, татари невеликою ватагою дісталися Волині, але були погромлені кн. Іллею Острозьким, сином ольшаницького триумфатора, а київський воєвода А. Немирович, також учасник Ольшаницької битви, з іншими князями гнав татар аж до Дніпра. У 1534 р. стався напад 20-тисячного татарського війська на Волинь. Було спалено передмістя Заслава, захоплено 15 тис. бранців. В кінці вересня 1549 р. татари здобули Перемильський замок і захопили в полон кн. Вишневецького з дружиною. Звідси рушили далі, але чутки про наближення військ Я. Тарновського та П. Кмити змусили їх відступити. Ці напади вже не досягали, якщо, можливо, не рахувати окремих незначних загонів, центральної Волині, що свідчило про певний спад в масштабах татарських походів на українські землі.

Після цього наступив відносно тривалий період затишшя, який для Волині був порушений серією татарських нападів 70-х рр. XVI ст. Вони були реакцією Криму на козацькі походи, а Волинь стала чи не головним об'єктом татарських вторгнень, оскільки прямо чи опосередковано до козацтва мали відношення представники волинських князівських родин Острозьких, Вишневецьких, Ружинських.

Основною ланкою оборони українських земель від нападів татар вважалися прикордонні замки. Але їх мережа не була густою і не тільки стримувати, але й забезпечувати спостереження та контроль прикордоння вони не могли. На середину

XVI ст. висунутими до степового кордону були тільки черкаський, канівський, брацлавський і вінницький замки. На рубежі XV – XVI ст. на території південної Волині, яка першою зустрічала татарські напади на регіон, міст із замками практично не було. Існували тільки державні Кременець, Красилів та Кузьмин, а також – приватні Полонне, Заслав, Збараж та Вишневець. Вони мали важливе стратегічне значення і прямо служили потребам оборони всього краю, хоча б як центри збору інформації і попередження про татарські напади. Створити густу мережу укріплень Польща та Литва не змогли. З іншого боку, точка зору про те, що головна лінія оборони Великого князівства Литовського від татарських нападів проходила на кордоні з Поліссям і, як і у випадку з Польщею, більша частина українських земель була свідомо віддана на поталу татарам не зовсім відповідає дійсності, хоча певною мірою справедлива. Адже добре впорядкована та організована оборонна система не могла не спиратися на відповідний стан залюднення. Відтак, однією з підстав забезпечення обороноздатності була господарська діяльність, перш за все, магнатерії. О.І. Баранович відзначав, що інтенсивна відбудова та відновлення людського і господарського потенціалу була пов'язана з передачею державних володінь у руки магнатів. Але протягом першої половини XVI ст. помітних змін в господарському житті південно-східної Волині не відбувалося, а рубежем у цьому була середина сторіччя, коли було засновано місто Костянтинів (Старокостянтинів, 1561 р.), а згодом і інші міські осередки. В першу чергу це було пов'язане з діяльністю князів Острозьких.

Окрім вже існуючих, але не потужних, замків у Любарі, Кузьміні та Красиліві, кн. В.-К. Острозький у 60 – 70-х рр. XVI ст. заснував три міські поселення з укріпленими замками – Старокостянтинів, Базалію, Остропіль. Варто відзначити, що два перші було засновано тоді, коли на території південно-східної Волині кн. В.-К. Острозький маєностей практично не мав, коли до нього ще не перейшли володіння покійного брата, а останній – коли цей процес завершувався і необхідно було виплачувати великі борги. Значних витрат також вимагали і інші проекти, зокрема – розбудова «домоначального» Острога, освітні та видавничі ініціативи. До розбудови та творення другої лінії на території південно-східної Волині, прив'язаної до р. Горинь та розташованої переважно на малополіських тере-

нах, мали відношення різні землевласники – Острозькі (крім згаданих – Полонне, Сульжин), Заславські (Заслав Старий та Новий, Білогородка, Краснокорець, Славутина, Шепетівка, Ташків), Лабунські (Лабунь), Сенюти (Ляхівці). В результаті, вже в XVII ст. до центральної Волині татарські напади практично не досягали.

Наступна особливість у становищі українських замків, яка є особливо наочною – це стан їх укріплень. Ревізії середини XVI ст. рясніють повідомленнями про їх поганий або надзвичайно поганий стан, внаслідок недбалості при будівництві (у Черкасах), або фізичного старіння. Загальна мобілізація боярства-шляхти Великого князівства Литовського при татарських нападах для українських земель не мала практично жодного значення. Інша річ, ополчення українських воєводств, насамперед Волині, надвірні корогви українських магнатів і в цілому – місцеве населення. Саме воно несло весь тягар випробувань татарськими нападами. Фактично всі жителі прикордоння несли військову повинність. В містах-замках фактично не існувало особливої різниці в становищі бояр, замкових слуг і міщан. Вони відбували сторожу, ходили разом із старостами за татарами, утримували замки та ін. Різниця між ними полягала тільки в особливостях несення окремих різновидів служби. Населення більш віддалених від татарського прикордоння земель несло менші військові повинності. Шляхта Волині в очікуванні татар подовгу проводила час, «з коня не зсідаючи», що виснажувало і її, і господарства. При цьому, фактично єдиним дійсно боєздатним видом збройних формувань були надвірні війська українських магнатів. Вони склалися в основному з дрібної шляхти-клієнтів магнатів. Таким же чином формувалось ядро загонів прикордонних урядників, здебільшого, представників тих же магнатських родів. У будь-якому випадку це були місцеві формування, які не підтримувались урядом ні фінансово, ні організаційно. Тому з цих причин важко говорити про серйозне ставлення уряду до справи оборони України. Відтак, населення України залишилося наодинці зі своїми проблемами і було змушене розв'язувати їх власними силами. Власне, і влада пропонувала тільки такий шлях вирішення проблеми.

На 70-ті роки XVI ст. татарські напади знову докотилися до кордонів Волині. Вторгнення та крупні напади татар на Волинь, як свідчать документи актових книг судово-адміністративних

установ, відбувалися в травні 1573, вересні – жовтні 1575, у 1576, у великий піст 1577, лютому 1578, 1579 рр. Чи не найбільший з них відбувся у вересні 1575 р. На українських землях до нього готувалися. Козацька розвідка розгромила передовий загін та повідомила про просування трьома колонами 80-тисячного татарського війська. Після розгрому незначного передового татарського загону нападники почали відходити, що, безсумнівно, було тільки маневром для дезорієнтації українських урядників та керівників зібраних для протидії нападу загонів. Чимало війська для організації відпору нападникам зібрав кн. В.-К. Острозький. Воно після звістки про відхід татар почало розходитися, але це був лише маневр татар, які згодом прорвалися на Поділля. Табір (кіш) татари розташували на подільсько-волинському порубіжжі, біля Синяви. Причому, у 1575 р., залишивши Поділля та Волинь, татари з'єдналися під Білою Церквою з «царем» (ханом) і повернули знову на Поділля, Волинь та Галичину, а кіш розбили біля Тернополя. В результаті, не рахуючи значного числа вбитих, татарами було взято в полон 55340 осіб, вивезено 150 тис. коней, 500 тис. рогатої худоби, 200 тис. овець та багато цінностей.

На початку 1577 р. відбувся новий напад на Волинь. Кн. В.-К. Острозький вислав розвідку (300 вершників під керівництвом П'ятигорця) для захоплення язика. У бою було знищено 600 татар, але до них надійшла допомога і загін було розгромлено (П'ятигорець з залишками загону згорів у млині). 4 березня татари з'явилися під м. Дубно і намагалися захопити замок, що не могло не бути пов'язаним з тим, що там знаходилася донька кн. В.-К. Острозького Катерина. Кн. В.-К. Острозький направив до Дубна загін на чолі з сином Янушем. Джерела згадують бій під Редькою (можливо, малося на увазі с. Радчин/Рачин Дубенської волості). Це могла бути сутичка між очолюваними кн. Я. Острозьким загонами та татарами. Під час цього нападу суттєво постраждали володіння кн. Острозьких; кримський хан вказував, що обійшов з військом їхні 40 замків та навколишні села. В 1577 р., крім нападу весною, на Волині чекали вторгнення і влітку. Наступного року відбувся похід татарського війська на Волинь і Поділля, яке було розгромлене кн. Я. Збараським під Заславом, а згодом – у лютому наступного року – нове вторгнення, коли було взято в облогу Остріг, але кн. В.-К. Острозький, змушений

до ведення переговорів, вмовив татар зняти облогу і відійти від міста. Тоді, як основні сили – кіш татарський – стояли під Острогом, то загони були розпущені по Волині аж до Полісся. Подібна, традиційна людоловська тактика використовувалась татарами і в 1575 р., але, кіш стояв біля Синяви, а згодом – Тернополя (також володіння Острозьких) і під час наступних нападів. Очікували на напад (небезпека від татар, тривога) у 1579 р., 1580, на початку січня, в лютому і травні 1582 р. В 1578 р., коли татари, за висловом автора Острозького літописця «Острога добували і мало не добули», з Берестечка на них ударив кн. Олександр Пронський та переслідував їх аж до Заслава. Йшлося, очевидно, не про ті татарські загони, які стояли під Острогом, а про розіслані звіди для захоплення ясиря.

Наступне досягнення татарами Волині відбулося у 1593 р., коли під час сейму 20-тисячна орда прорвалася на українські землі та ввірвалася на Волинь. Це вдалося й завдяки тому, що татари пустили чутку, що похід відбудеться на російські землі. Сучасники відзначали, що її навели на маєтки кн. Острозьких якісь козаки в помсту за погром козацьких загонів Криштофа Косинського. Татарський кіш розташувався біля Костянтинова (Старокостянтинова). Саме цей регіон потерпів найбільше. Чи не найбільш спустошливими у XVII ст. для Волині були татарські напади 1616 – 1618 рр. Їх можна розглядати також, як і напади 70-х рр. XVI ст., як відповідь на козацькі морські походи.

Як видно, кульмінації, найбільшої частоти татарські вторгнення на Волинь досягли у другій половині 70-х рр. XVI ст., а на їх кінець припадають найбільші руйнування та спустошення – маєтки К. Острозького на Волині були з цієї причини звільнені від сплати державних податків на 8 років королівським листом від 27 березня 1578 р. на основі рішення сейму. Друга така хвиля припала на кінець другого десятиріччя XVII ст.

На відміну від першої третини XVI ст., коли загалом вдалося (хоча і не завжди успішно), незважаючи на значні втрати, організувати відсіч татарським нападам, у 70-х рр. XVI – першому двадцятиріччі XVII ст. цього уряду зробити не вдалося. Певною мірою цьому заважала участь війська та шляхти, як і значної частини козацтва, у війнах, які вела Річ Посполита проти Росії та Швеції. Періодичне втручання в молдавські справи загострювали взаємини з Туреччиною

і, як результат, посилення татарської загрози. Цьому сприяла й активізація козацтва в напрямку Криму, Молдавії, а завдяки далеким морським походам – і Туреччини. В цих умовах тільки об'єднання зусиль держави та козацтва могли якщо не зупинити, то зменшити татарську загрозу. Як приклад можна навести Цецору та Хотинську війну. Сказане не означає відсутності взагалі успішного протистояння татарським нападам, але вони не були значними чи, тим більше, вирішальними. Успішними можна вважати протидію вторгненню Кантемир-мурзи у 1606 р., погром татарських загонів під Білою Церквою та Фастовом та при їх поверненні в Крим у 1626 р. та ін., але в цих випадках йшлося про незначні сили татар.

Значний напад на українські землі, який відбувся у 1644 р., як і неодноразово протягом першої половини XVII ст., готувався заздалегідь, про що через розвідку було відомо військовому керівництву Речі Посполитої вже наприкінці 1643 р., про що, відповідно, було повідомлено урядовцям порубіжних земель. Готуючись до відбиття нападу, гетьман С. Конєцпольський визначив місце збору військ та шляхетських загонів на Брацлавщині, біля Вінниці та Бару на кінець грудня. Зосередження основних військ перш за все в районі Вінниці, давало можливість тримати під контролем обидва основні татарські шляхи (чи їх найважливіші відгалуження) – Чорний та Кучманський. Але не всі війська зосереджувалися в цьому регіоні. Надвірні загоони кн. Я. Вишневецького перебували на Задніпров'ї. Вони, по-перше, мали контролювати пересування татар на Лівобережжі, а, по-друге, у випадку зміни планів нападників і їх переорієнтації на похід сюди протидіяти їм. Адже влітку попереднього року татари здійснили напад на Задніпров'я і сильно попустошили маєтності кн. Я. Вишневецького, який наздогнав і погромив окремі загоони в степу над р. Сура. Частина військ виділялася для контролю за правобережним прикордонням. Вони становили першу лінію протидії татарам, але мали завданням не стільки ведення військових дій, скільки розвідку. Не маючи можливості точно визначити напрямок татарського нападу, другу лінію розташування військ С. Конєцпольський розділив на окремі частини-дивізії. Одну частину військ розташував недалеко від місця майбутньої битви, на брацлавсько-київському кордоні для пильнування Кучманського шляху. Керував нею вінницький староств Ян Одживольський. Після

переправи через Дніпро військ кн. Я. Вишневецького і розташування їх в районі Корсуня для прикриття Чорного шляху вони становили ліве крило. Сконцентровані в районі Вінниці та Бару війська з артилерією очолював сам гетьман. Вони прикривали шлях на Брацлавщину та Поділля. Таким чином, були перекриті всі можливі напрямки просування татар вглиб українських земель. Головним завданням було після остаточного визначення напрямку руху зібрати всі частини війська й зустріти нападників. Це в усій повноті вдалося.

На початку січня татарські війська почали виходити на місце переправи через Дніпро. Оскільки Таванська переправа (біля сучасного м. Берислав) виявилася непридатною (Дніпро в цьому місці ще не замерз), то татари рушили на північ і переправилися на Кічкаській переправі (в межах сучасного м. Запоріжжя). Інформація про рух татар стала відома С. Конєцпольському 13 січня. А про появу їх на території Київщини (біля с. Лебедин) – за 4 дні після цього. Це дало можливість визначити – орієнтовно, звичайно – напрямок подальшого руху татар, тим відгалуженням Чорного шляху, який прямував на Брацлавщину. Відтак, вибір за місце збору військ Вінниці виявився вірним. З іншого боку, тепер могли переправитися через Дніпро й основні частини надвірного війська кн. Я. Вишневецького. Таким чином, важливу роль у перемозі відіграла розвідка та своєчасне надходження інформації про рух татар. Здійснювали контроль за переправою та пересуванням татар надвірні загони кн. Я. Вишневецького, гарнізон Кодацької фортеці та козаки, в тому числі і з січової залози. Саме інформація про плани татар та їх пересування створили можливість зупинити їх при просуванні на українські землі, а не при відході з ясирем після спустошення краю. Розвідувальні завдання виконували дозори, які розсилалися для патрулювання та добування язиків. Так, завдяки діям розвідки від полонених татар стало відомо, що основні сили Криму на чолі з ханом у похід не рушать, а згодом від полонених, захоплених очолюваним Я. Шемберком авангардом, – про точний напрямок руху перекопського бея Тугай-бея.

Окрім того, нарешті вдалося зібрати значне військо для відсічі татарам. До складу сил, які мав у своєму розпорядженні гетьман С. Конєцпольський, входили кварцяне військо, реєстрові козаки та надвірні магнатські загони. Регулярну

складову (кварцяні загони та реєстровці) обчислюють на 3 – 4 тис. (за іншими підрахунками, кварцяного війська було біля 3,5 тис., а козаків – 4 тис.). Приватні війська виставили кн. Ярема Вишневецький (3000), Станіслав Конєцпольський (2200), Мартин Калиновський (1800), Станіслав Любомирський (1200), кн. Владислав-Домінік Заславський (1200), Ян Замойський (600), кн. Самійла-Кароля Корецького (400), а також надвірні загони Немиричів, Яна Одживольського, Миколая та Петра Потоцьких, Миколая Осторога, Олександра Конєцпольського, очолювані Олександром Пісочинським чернігівські загони (кожен з них складався зі 100 – 300 осіб). Загалом чисельність війська обраховують не більше, як на 19 тис. вояків, з яких більшість складали приватні війська. Всі надвірні війська було виставлено магнатами з їх українських маєтностей, з української шляхти частково формувалося й кварцяне військо. Якщо до цього додати реєстровців, то можна вважати, що українська складова у війську-переможці була переважаючою. Наведені вище відомості про урядові війська не враховують, скоріше за все, чисельність їх козацького компоненту, а стосуються лише кварцяних хоругв. В дійсності, козаків у Охматівській битві мало бути більше: за винятком розташованого на Запоріжжі Чигиринського полку (який частково міг рушити слідом за татарами, повідомляти про їх пересування, а, отже, приймав участь якщо не безпосередньо в бою, то в битві на її підготовчому етапі, а згодом – можливо, й у переслідуванні розгромленого ворога) та сотень, які могли супроводжувати татар після їх вступу на територію Київщини безпосередньо в битві могло брати участь щонайменше 3 тис. козаків. Після переходу в район Корсуня в дивізії кн. Я. Вишневецького нараховують 7 – 9 тис. вояків, тобто вдвічі чи втричі більше, ніж чисельність його надвірних загонів, які він привів у розпорядження гетьмана. Військо, яке з'єдналося з кн. Я. Вишневецьким у Корсуні очолював комісар з козацького питання Миколай Зацвіліховський. Скоріше за все, це були козацькі полки та, можливо, частково місцева шляхта, оскільки такої кількості кварцяних і магнатських військ тут не було – вони концентрувалися у визначеному С. Конєцпольським місці. Не всі козацькі підрозділи рушили з кн. Я. Вишневецьким в район битви, бо необхідно було контролювати тили татарського війська. Так, біля Чигирини зали-

шився Черкаський полк. Татарське військо очолював Тугай-бей, якого вважали одним з кращих полководців Кримського ханства. Він у своєму розпорядженні мав кільканадцять тисяч ординців (максимально – до 20 тис.). Таким чином, сили обох сторін були приблизно рівними (але, очевидно, чисельну перевагу в підсумку під час бою мали не татари), що нечасто траплялося у організації протидії татарам, які практично завжди мали чисельну перевагу та користалися раптовістю нападів та стрімкістю просування.

Охматівська битва розпочалася 29 січня 1644 р. сутичками біля містечка Буківка (Буки –?), які дещо затримали нападників та дали можливість концентрації польсько-українського (подібна назва не сприймається окремими істориками (в тому числі й українськими), але, зважаючи на частку козацтва, надвірних загонів та й частини кварцяного війська, його можна вважати таким – навіть і українсько-польським) війська біля Охматова. На підході до Охматова головних сил було, за існуючими правилами, утворено укріплений табір, який мав сім рядів возів. На цей час керівництво табором здійснював Я. Одживольський, а гетьман з кількома хоругвами рухався перед табором, очевидно, для проведення рекогносцировки. Остаточо табір знаходився на лівому березі р. Гірський Тікич. Сутички під Буками (якщо Буківка і є саме цим поселенням), де природні умови не сприяли діям, перш за все, важкої кінноти, створювали можливість відтягти татар до визначеного С. Конєцпольським місця битви (приблизно за 15 км від Буків). В даному випадку локалізація початкових боїв Охматівської битви не є достатньо чіткою, як і самі вони протягом 29 січня.

Просування татар того ж дня в напрямку Охматова було зупинено сутичками між авангардами та виходом татар до польсько-українського табору. Не маючи можливості, та й бажання, оскільки ясир ще не було схоплено, швидко відступити, Тугай-бей змушений був готуватися до битви, а оцінивши чисельність військ противника, почав закладати табір на правому березі Гірського Тікича, який разом із великими ставами створював додаткові переваги в обороні. Він не використав можливості розпочати атаку, коли польсько-український табір перебував на марші та, відтак, був найбільш вразливим, особливо під час переправи через р. Бурта, на якій розташову-

вався Охматів практично при впадінні її в р. Гірський Тікач. Польсько-українське військо ще не було повністю зібране під Охматовом, що теж схилило татар до битви. Але, зупинившись біля Охматова, татари фактично прирекли себе на поразку, адже однією з їх найбільших переваг була висока швидкість пересування. Окрім того, це дало можливість С. Конєцпольському здійснити оточення військ Тугай-бея. Це не було щільне кільце, адже в тилу татар діяли тільки окремі загони, які могли вступити в битву, завдаючи удару з тилу або переслідувати відступаючих татар. Битва завершилася боєм під Охматовом 30 січня 1644 р. Атака татар на табір та хоругви, які вийшли з нього, не вдалася і призвела до значних втрат, а сутички перемістилися під татарський табір. Це створювало небезпеку для атакуючих, оскільки вони віддалялися від свого табору і виходили з-під прикриття вогню артилерії та піхоти. Тим часом, в бій втягувалися нові загони. Саме в цей час, уже в вечірніх сутінках, нарешті підійшло очолюване кн. Я. Вишневецьким угруповання. Воно розташувалося на лівому крилі табору. В цей час трохи розвиднілося – і татари побачили проти себе набагато більше військо. У татарському війську почала поширюватися паніка і Тугай-бей змушений був дати наказ про відступ.

На татар, які почали організований відступ, вдарили з лівого крила хоругви дивізії кн. Я. Вишневецького, а з правого – очолювана С. Чарнецьким важка кіннота. В результаті відступ татар перетворився на панічну втечу, що тільки збільшило їх втрати. Під Охматовом загинуло біля 4 тис. татар. З добровольців було сформовано п'ятитисячний загін під керівництвом комісара з козацького питання М. Зацвіліховського для переслідування втікаючих татар. Переслідування тривало до р. Синюха (Сині Води) – біля 50 – 70 км. Втрати татар збільшило й те, що під ними проломився лід і по тілах потонулих, як по греблі, продовжували втечу інші втікачі. Частина татар була знищена та полонена місцевими селянами. Частина нездеморалізованих втікачів, маючи намір помститися та сподіваючись на хоча б якийсь ясир за відсутності військ, рушила в напрямку Чигирин. Але там вони були розпорошені та частково знищені козаками Черкаського полку, який безпосередньої участі у боях під Охматовом не приймав, а був залишений в тилу нападників і прикривав шляхи їх відходу. Відсутність основних сил Кримського ханства на його території дала можли-

вість частині січової залоги, Чигиринському полку, здійснити напад на Перекоп. Шляхом просування, козаки нищили кочовища та захоплювали полон. З 20- (чи 30-) тисячної орди до Криму повернулося лише 5 тис. татар, а похід чигиринців збільшив втрати татар.

Охматівську перемогу вважають найбільшою перемогою Речі Посполитої над татарами у XVII ст. та найбільшим військовим успіхом гетьмана С. Конєцпольського в боротьбі з татарськими нападами. Попри беззаперечні його заслуги як військового керівника, Охматівська перемога продемонструвала можливість успішної протидії Кримському ханству, але за умови спільних дій державних органів як організаторів оборони та утримання війська, козацтва й загалом українського населення, в тому числі – надвірних військ українських магнатів. Такої спільності не склалося на всіх рівнях взаємин вказаних елементів і, в першу чергу, через неможливість розв'язати українське та козацьке питання, політику і ставлення до українського народу, що вже за кілька років призвело до Національно-визвольної революції.

Охматівська битва, як і битва Ольшаницька, мала велике значення. Вона на кілька років припинила татарські напади на українські землі. Охматівська перемога стала можливою завдяки усвідомленню потреби об'єднання всіх ресурсів для захисту рідної землі. Вона продемонструвала можливість успішної боротьби проти татарських нападів і поставила на порядок денний питання про її перенесення на територію Кримського ханства та ліквідації татарської загрози. Зароджувалися плани об'єднання для цього зусиль Речі Посполитої та Московського царства. Наступного року після Охматівської битви війська Речі Посполитої намагалися перейняти татарські загоны, які відходили після вдалого походу на Росію. Боротьба з Кримом включалася в набагато ширший контекст боротьби з Туреччиною. Від Охматівської перемоги беруть початок виток анти-турецької програми короля Владислава IV.

Ольшаницька та Охматівська перемоги були рубежами у військовій історії українського та сусідніх народів. В обох випадках вони були результатом військових талантів кн. К.І. Острозького та С. Конєцпольського, але також мужності, відваги та самопожертви їх учасників. Ці перемоги були досягнуті на українських землях, які входили до складу інших держав – Ве-

ликого князівства Литовського та Польського королівства. Але вирішальна роль в їх досягнення, як і головний тягар в протистоянні татарським нападам та найбільші втрати від них, були українськими. Ці звитяги по праву належать всім народам, які входили до складу цих держав, але перш за все – українсько-му. Вони обидві, особливо практично забута Охматівська, вимагають спеціальних ґрунтовних монографічних досліджень, пов'язаних з військовою історією Східної Європи загалом, так і особливої уваги до історії Кримського ханства та заснованих на використанні широкої джерельної бази.

Питання для самоконтролю:

1. На які періоди припадає найбільша активність татар у їх нападах на українські землі і в чому це проявлялося?
2. Якою була тактика протистояння татарським нападам?
3. В чому полягає міжнародне значення Ольшаницької перемоги?
4. Які лінії оборони Волині від татарських нападів існували?
5. Які випадки взяття татарами в облогу українських міст можна назвати і з чим це було пов'язано?

Література:

1. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. / О. Баранович // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10–19 (передрук: Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – Острог, 2009. – С. 45–57).
2. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К., 2008. – Ч. 1. – 502 с.
3. Вирський Д. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція / Д. Вирський // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 210–216.
4. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арії, 2012. – 336 с.
5. Горошко С. Дві битви під Охматовим / С. Горошко // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Число 7. – С. 330–360.

6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV. – 544 с.

7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. VII. – 624 с.

8. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

9. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009. – 166 с.

10. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

11. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. / Б. Черкас // Україна в Центрально-східній Європі. – 2008. – Вип. 8. – С. 53–59.

12. Dembski H. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w. / H. Dembski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza w Poznaniu. Historia. – Poznan, 1956. – S. 60–65.

13. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Warszawa, 1995. – 588 s.

14. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci / M. Horn. – 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 3–71.

15. Ochmiański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV-XVI wieku / J. Ochmiański // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci. – 1960. – Т. 5. – S. 349 – 398.

16. Romański R. Książę Jeremi Wiśniowiecki / R. Romański. – Warszawa, 2009. – 343 s.